

Markku Nieminen

Psykoanalyysi ja kuolema

Tässä kirjoituksessa tarkastellaan psykoanalyttisten kirjoittajien kuolemaa käsitteleviä tekstejä. Lähtökohtana on professori, psykoanalytikko Tor-Björn Hägglundin (1928–2004) edelleen ajankohdainen väitöskirja *Dying* (1978), suomennettuna Tuonelan eteisessä (1991), jossa kuolemaa ja suru-prosessia lähestytään inhimillisen luovuuden ja psyykkisten puolustusmekanismien näkökulmasta.

Myöhempien psykodynaamisten kirjoittajien jälkeen päädytään kuoleman ja surutyön käsittelyyn ek-sistentiaalisen psykoterapian pohjalta. Aihetta lähestytään myös kirjoittajien omien kaunokirjallisten tekstien, kahden hiljattain kuolleen kirjailijan ja Kanadassa kuolleen suomalaisen psykoanalyysin tutkijan elämänhistorian kautta.

”Siinäkö sinä olet, isä sanoi... Näytän sinulle uuden kairan” (Hägglund 1990).

Tor-Björn Hägglund

Kuoleman ja suruprosessin tulkintanaikemys on psykoanalyttisessä kirjallisuudessa muun-tunut vuosikymmenten kuluessa lisääntyneen eksistentiaalisen tarkastelunäkökulman myötä.

Psykoanalyysin ensimmäisinä vuosikymme-ninä kuolemaa käsiteltiin lähinnä kuolevan potilaan psyykkisten reaktioiden, kieltämi-sen, torjunnan, masennuskomponenttien ja kuolemanpelon kysymyksinä. Kuolemanpelon tulkittiin liittyvän symbolisesti ihmisen mo-niin tiedostamattomiin ahdistuksen aiheisiin, yksinäisyyden, erilleen joutumisen, tuhoutu-misen, kaaoksen ja rangaistuksen pelkoihin. Kuolemanpelon taustalla nähtiin tyypilliset lapsuuden ahdistuksen aiheet: pelko tarpeita tydyttävän hoivaajan, lähinnä äidin, menettä-misestä, oidipaaliseen kehitysvaiheeseen liitty-vät pelot, yliminän pelko rankaisevan omatun-non muodossa, pelko omien viettilykkeiden ylivallassa ja sen seurauksena minän hallinnan

menettämisen pelko. Näiden pelkojen ilmiäsu voi olla neuroottinen kuolemanpelko. Tosiasi-allisesti lähestyvän kuoleman pelko sen sijaan on eksistentiaalista elämän päättymisen pel-koa siihen liittyvine yleisinhimillisine tunnere-aktioineen.

Hägglund kuvaa julkaistussa väitöskirjassaan *Dying: A psychoanalytic study with special ref-erence to individual creativity and defensive organisation* (1978) klassisen psykoanalytti-sen kuolemantutkimuksen muuntumista. Väi-töskirjan merkittävää antia on aikaisemmassa kansainvälisessäkin tutkimuksessa vähäiseksi jääneen psykodynaamis-eksistentiaalisen nä-kökulman korostuminen. Hägglund toteaa tut-kimukseen sisältyvissä tapauskertomuksissa kuvanneensa hoitosuhteiden emotionaalista vuorovaikutusta liittämättä niitä erityisesti mihinkään teoriaan. Hän toteaa, ettei elämää enempää kuin kuolemaakaan voida psykoana-lyttisesti selittää. Elämä on matka kaikenkat-tavasta yhteenkuuluvuudesta elämän antajan

kanssa perimmäiseen yksinäisyyteen ja hajoamiseen. Joudumme yhä uudelleen muokkaamaan käsitystämme suuresta tuntemattomasta auktoriteetista, kuolemasta. Hän siteeraa kategorisesti artikkelia (Stern 1968), jonka mukaan yksilön sopeutuminen kuolemaan ja sen ajattelemiseen on välttämätön ehto kypsymiselle ihmisellä. Vajavuus tässä suhteessa on vaikuttavana tekijänä neuroosien ilmenemisessä. Varhaislapsuuden ahdistus sekoittuu tällöin epämääräisessä tulevaisuudessa uhkaavaan kuolemaan.

Hägglundin merkittävin anti psykoanalyttiseen kuolemantutkimukseen perustuu Donald Winnicottin (1896–1971) psykoanalyttiseen teoriannuodostukseen. Hägglund lähestyy ihmisen kuolin- ja suruprosessia lapsuusiän siirtymäilmiön pohjalta sen luovia mahdollisuuksia sisältävänä tapahtumana.

Siirtymäilmiöksi nimeämänsä kehitystapahtuman myötä lapsi kykenee Winnicottin mukaan irrottautumaan riippuvuudestaan äitiin siirtämällä osan kiintymyksestään ja turvallisuuden tarpeestaan äidistä ulkoiseen objektiin, jonka lapsi varustaa tunteensa luomalla mielikuvalla. Siirtymäobjekti, aluksi usein pehmolelu, on todellisen ja kuvitellun kohteen välimuoto.

Winnicott liitti lapsuuden siirtymäilmiön syntyyn lapsen lisääntyvän kyvyn ”yksinolon toisen seurassa”. Lapsen myöhempi kyky olla varsinaisesti yksin perustuu tähän varhaisempaan yksinolon kokemukseen. Kun äiti luovan leikin puitteissa jakaa siirtymävaiheen illuusion yhdessä lapsen kanssa, yhdistää tämä kokemus heidät poistaen yksinolon pelon.

Hägglundin mukaan siirtymävaiheessa syntynyt luova illuusiointikyky on altis kehitykselle ihmisen myöhemmissä kahdenvälisissä suhteissa. Rakastuminen ja tärkeän kohteen menettäminen aktivoivat siirtymävaiheen kokemusten piileviä mahdollisuuksia.

Kuolevan potilaan psykoterapeuttisessa hoidossa Hägglund korostaa kahden ihmisen suhteelle perustuvaa siirtymäilmiön kaltaista

luovuutta, joka voi tarjota potilaalle apua luovan illuusion muodossa. Siirtymävaiheessa kehittynyt kahden ihmisen välinen jaettu illuusio voi Hägglundin mukaan kehittyä ihmisen elinaikana kyvyksi välttää yksinäisyyden kokemusta ja käyttää objektia luovalla tavalla. Yksinäisyyden pelko vähenee, kun kuoleman läheisyys tulee siirtymävaiheen kokemuksen tavoin potilaan ja terapeutin yhteiseksi illuusiokokemukseksi. Lähestyvä kuolema voidaan jakaa toisen ihmisen, terapeutin kanssa. Hägglundin mukaan kuolevan ihmisen ja terapeutin välisen vuorovaikutuksen sisäistyminen elämykseksi kuolemassakin jatkuvasta yhteydestä on kehittynein inhimillisen yhdessäolon muoto. Kuolevan ihmisen elämäkokemukset ovat tällöin liittyneet yhteen hänen kyvykseen käyttää vielä viimeistäkin ihmissuhdetta luovalla tavalla. Tunteensiirron myötä terapeutista tulee potilaan apumina.

Hägglundin mukaan kuoleva potilas voi kahden hengen luovassa vuorovaikutussuhteessa parhaiten vapautua ristiriidoistaan. Kuolevan potilaan suhteettoman suuret tuskat ja ahdistukset voivat olla seurausta häneltä puuttuvasta tunteensiirtomahdollisuudesta toisen ihmisen kanssa.

Hägglundin väitöskirja (1978; 1991) sisältää tutkimuksen suomenruotsalaisen runoilijan Edith Södergranin (1897–1923) elämästä, tuotannosta ja runoilijan luovasta aktiivisuudesta kuoleman uhan edessä ihmissuhteiden puuttuessa.

Edith Södergran työstiä tuotannossaan kolmen läheisen sukulaisansa, isoäitinsä, kasvattisaisarensa ja isänsä kuoleman lisäksi omaa sairastumistaan isänsä kuolemansairauteen tuberkuloosiin. Hägglund kuvaa runoilijan luovaa lahjakkuutta ja kykyä työstiä suruaan eri vaiheissa, aluksi kuoleman uhan kieltämisenä ja kukistamisena fallisen voiman avulla. Toisessa surutyön vaiheessa runoilija luopuu menetyksen kipua riittävästi työstiäään lopulta myös omasta ruumiistaan. Samalla muodostuu runoilijan apumina hänen jälkeensä jäävän kirjallisen tuotantonsa muodossa. Ambivalenttisten vihan

ja rakkauden tunteiden eriytyminen päätyy sulautumiseen äidin, ihmisen ensimmäisen objektin, kanssa. Häggglund toteaa, että kaikki Edith Södergranin runoudessa esiin tulevat surutyön vaiheet ovat ainulaatuisella tavalla luovia.

Edith Södergranin suru kiteytyy katkelmassa hänen runostaan ”Maa jota ei ole”:

Elämäni oli kuuma harha.
Mutta yhden olen löytänyt ja yhden olen totisesti
voittanut—
tien maahan jota ei ole.
(Suom. Uno Kailas)

Häggglundin väitöskirjan ilmestymisen aikoihin Edith Södergranin elämä tuli laajemmin tunnetuksi *Landet som icke är* -tv-elokuvan (Niskanen 1977) kautta.

Kahden kirjailijan Edith Södergranin ja hiljattain edesmenneen Miki Liukkosen (1989–2023) elämän samankaltaisuus on ilmeinen: isän/äidin sairastuminen heidän lapsuudessaan ja kuolema heidän nuoruudessaan, surutyö kiihkeänä luovuutena, yrityksenä selviytyä kärsimyksestä, yhtäläinen oman elämän pituus, lähes täsmälleen sadan vuoden aika heidän kuolemansa välillä.

Tor-Björn Häggglundin (1991) voidaan ajatella kuvaavan heitä molempia, kun hän kirjoittaa: ”Kuolintapahtuma työskennellään läpi luovan lahjakkuuden avulla ilman toisen ihmisen psykoterapeuttista tukea ja siihen kuuluvaa taantumista ja tunteensiirtoa.” Edith Södergranista hän toteaa: ”Luova työ on korvannut nuoren runoilijattaren ihmisuhteet ja antanut tunteen, että hän kuuluu osana maailmaan, jota hän tarvitsi” (s. 98–99).

Miki Liukkosen elämä ja tuotanto ansaitsivat samankaltaisen tutkimuksen ja kunnianosoituksen kuin Edith Södergranin elämä sata vuotta aikaisemmin.

Tor-Björn Häggglundin kuolemantutkimus voidaan pelkistää hänen itsensä toteamaksi vaikeudeksi kuvata kuolemaa muuten kuin ku-

vapuheen, taiteen ja siirtymäilmiön illuusion avulla. Hän itse päätyi kuvaamaan kuolemaa kaunokirjallisin keinoin.

Tor-Björn Häggglundin novellikokoelma *Uuteen kaira* (1990) on sarja kertomuksia Lapin kairojen ihmisistä. Viimeinen kertomus ”Joulu kairassa” kuvaa vanhan miehen ja hänen koiransa yhteistä, hiljaista odotusta, elämän arvoituksen mietiskelyä tiettömän tien takana, ”osallisena suuresta luonnon ihmeestä”. Paluumatkan peninkulmat uuvuttavat hiihtäjän. Vastaan hiihtää miehen hahmo, tutun tuntuinen, tuttu karvalakki, sarkapusero, isän vanha reppu.

– Isä, hoi! Isä odota! Ota minut mukaan!
– Siinäkö sinä olet, isä sanoi. Olen sinua jo odotellut. Näytän sinulle uuden kairan. Tunturin takana on aina toinen kaira, toinen maa.

Useat psykoanalyttikot ovat lähestyneet kuolemaa eepisin kuvin:

Eräänä päivänä veneet tulevat,
keulat vaahdoten, tyhjin tuhdoin.
Matkalle ilman seuraa.

Ratsuni liinaharja,
sukkajalkainen, vuoripolkua kulkee.
On aurinko punainen.
Kohta kaikki on pelkkää hämärää,
ääniä, hajuja, kuvia vaan.
Ei mitään muuta, ei ikävää,
ei itseä ollenkaan.
Ratsuni liinaharja,
ratsastajineen,
valon jälleen palatessa,
yli rajan on laukannut.
(Tähkä 2005.)

Pirkko Siltala kuvaa kuolemaa Hugo Simbergin maalauksissa. Kuolema saapuu ihmisten luokse, ”seurustelee, tanssii, iloitsee ja suree heidän kanssaan, auttaa ihmisiä ja ymmärtää sielujen tarpeita”. ”Elämän lopulla hän saattelee heidät rajan yli.”

Joudumme olemaan oman kuolemamme muotoilijoita ja runoilijoita (Siltala 2017).

Uusi tutkimus

Filosofi, psykoanalyttikko Jussi Kotkavirta (1954–2021) tuo artikkelissaan ”Vaikeus ajatella kuolemaa” (2016) esille kaikkea inhimillistä ajattelua hallitsevan defensiivisyyden kuoleman kyseessä ollen, josta hoitotyössä seuraa kuolevan potilaan välttelyä.

Uusi psykoanalyttinen ajattelu korostaa kuolemanpelon tarkastelussa tulkinnallisen lähestymisen sijasta pelon tosiasiallista kohtaamista, vastaanottamista ja jakamista kuolevan potilaan kanssa. Uutta psykoanalyttistä kuolemantutkimusta esitellessään Kotkavirta referoi israelilaista psykoanalyttikkoa Joshua Durbania (2012), italialaista psykoanalyttikkoa Franco de Masia (2004) ja israelilaista psykoanalyysin tutkijaa Liran Razinskya (2013), jotka korostavat kuoleman läsnäoloa ihmismielessä ”kuolemanobjekteiksi” nimettyjen ”kuolemankaltaisten” ajatusten muodossa. Tutkimus listaa tällaisina ajatuksina muun muassa ahdistuksen ruumiillisesta kivusta ja hajoamisesta, psyykkisen tuskan menneen ja tulevan menettämisestä, tuskan tärkeiden ihmissuhteiden menettämisestä, pelkoa omasta merkityksettömyydestä äärimmäisenä loukkauksena narsismille ja kaikkivoipaisuudelle. Kotkavirta toteaa ”kuolemanobjektien” olemassaolon ihmismielessä lapsuudesta lähtien, vaikka ne harvoin ovat tietoisia ja selkeitä.

De Masi toteaa, että kuolema on tuhoisa objekti ihmismielessä. Se on harhojen ja psykoosin tavoin ladattu traumaattisella ahdistuksella. Sitä on vaikea ajatella, käsitteellistää ja sietää.

Kotkavirta lainaa yhdysvaltalaista psykoanalyttikkoa Norman Strakeria (2013), joka kritisoi potilaan kuolemanpelon tulkintoja kohtaamatta pelkoa potilaan kanssa. Uusi psykoanalyttinen tutkimus kumoaa ajatuksen, jonka mukaan kuolemanpelko olisi patologinen tunne. Ajatus, että normaali yksilö ei tuntisi kuolemanpelkoa, on defensiivinen teoria, samoin kuin ajatus, jonka mukaan kuolemanpelosta tulisi moraalisisista ja uskonnollisista syistä päästä eroon.

Ajatus ”kuolemanobjektien” pysyvistä olemassaolosta ihmismielessä lähenee teoriaa kahden psyykkisen perusvietin, elämän- ja kuolemanvietin, eroksen ja thanatoksen olemassaolosta. Kun elämänvietti pyrkii edistämään yksilön uutta kasvua elämisen muotoja laajentamalla ja vapauttamalla, on kuolemanvietin vaikutus vastakkaista. Molemmat ovat alituisen aktiivisia, läsnä olevia ja toisiinsa sulautuvia.

Elämän- ja kuolemanvietin teoria voidaan ajatella taustaksi Kotkavirran referoimien psykoanalyttikkojen toteamuksessa, jonka mukaan teoreettisesti ja psykoterapiatyön käytännössä on tärkeää ajatella kuolemaa, tehdä psyykkistä työtä sen suhteen. Sitä ei tulisi palauttaa johonkin pysyvään ilmiösuun tai oireeseen, vaan pitää sitä jonakin suurempana, jolla on jatkuva asema ihmismielessä. Psyykkinen kehitys edellyttää, että kuolemasta pyritään tekemään ajateltavaa, symbolisoimaan sitä. Kysymys on menneisyyden integroimisesta, kokemusten projisoimisesta tulevaan, helpottavan kokonaisuuden etsimisestä.

Meidän täytyy pitää elävänä tila, joka antaa tunteen elämän merkityksellisyydestä myös sen jälkeen, kun oma aikamme on lopussa (Kotkavirta 2016).

Kotkavirran mukaan toiveet ja fantasiat kuoleman jälkeisestä elämästä jatkeena ja paluuna lapsuudessa turvaa tuottaneeseen transitiionaalitilaan eivät ole yllättäviä.

Artikkelissaan ”Toivon merkitys kuoleman pelon kohtaamisessa” psykoanalyttikko Maarit Veikkolainen kuvaa vauvassa viriävän toivon ja olemassaolon kokemuksen syntyä ja kehitystä äidin ja lapsen välisen riittävän hyvän hoivaympäristön seurauksena (Veikkolainen 2022). Artikkelissa kuvataan kuolemanpelon ja ahdistuksen aiheuttamaa eksistentiaalista haastetta toivon näkökulman ylläpitämiselle ihmiselämässä.

Liran Razinskyn (2013) ajatteluun liittyen Veikkolainen toteaa, että tietoisuus katoavaisuudesta on läsnä ihmisessä aina ja kaikkialla.

Kehityksellisten kriisien, erillisyyden, äärellisyyden ja yksinäisyyden kokemuksen myötä ihminen on jo varhain koskettanut kuolemaa. Kokemus vaikuttaa ihmiselämän pohjavireenä läpi hänen elämänsä.

Veikkolainen toteaa, että epätoivoisenkin ihminen voi elvyttää olemassaolon jatkuvuuden tunnetta ja toivon läsnäoloa saamansa tuen avulla. Jos ihminen menettää mahdollisuuden kokea epätoivonsa voimatta jakaa sitä, elävän mielen sijaan tulee mykkyys ja tyhjiys.

Eksistentiaalinen psykoterapia

Helsingin Sanomat julkaisi kesällä 2023 muistokirjoituksen Yhdysvaltoihin emigroituneesta suomalaissyntyisestä professorista Mari Rutista (1964–2023; Pölönen 2023). Kirjoitus avaa arvostavan ja kunnioittavan näkymän Suomen itärajalla vaatimattomissa oloissa kasvaneesta Harvardin yliopistossa opiskelleesta lacanalaisesta tutkijasta, Julia Kristevan oppilaasta, joka toimi Toronton yliopiston kriittisen teorian ja sukupuolentutkimuksen professorina. Muistokirjoitus tuo esille Mari Rutin elämän erityispiirteinä yksinäisyyden vaalimisen ja arvostamisen. Hän uskoi, että psykoanalyysin filosofinen ulottuvuus voi auttaa ihmistä kohtaamaan elämän arvaamattomat käänneet luhistumatta niiden alle.

Rutin mukaan ihminen ei kykene luomaan merkityksellisiä siteitä toisiin ihmisiin ilman oman eksistentiaalisen yksinäisyytensä kohtaamista. Äärimmäinen eksistentiaalinen yksinäisyys aktualisoituu ihmisen lähestyessä omaa kuolemaansa. Muistokirjoituksen mukaan Mari Ruti oli päättänyt kuolla yksin, olla kutsumatta ketään kuolinvuoteelleen.

Kuolevan potilaan hoidon keskeinen psykoterapeuttinen tavoite toisen ihmisen läsnä olevasta avusta tulee päätökseensä potilaan äärimmäisessä yksinäisyydessä oman kuolemansa edessä. Yhdysvaltalainen psykoanalytikko Gerald J. Gargiulo (2004) viittaa Donald Winnicottin ajatukseen jokaisessa ihmisessä olevasta yksinolon alueesta, johon ei hoidossa-

kaan ole lupa tunkeutua. Tämä alue on nimetty ”aloneness”-sanan sijasta nimellä ”solitari-ness”. Gargiulon mukaan Winnicottin ajatus lapsen yksin olemisen kyvystä, aluksi toisen seurassa ja myöhemmin tosiasiallisesti yksin, merkitsee paitsi kehityksellistä saavutusta myös eksistentiaalista haastetta ja välttämättömyyttä. Yksinolon kyky on perusta elossa olemisen tunteelle ja ihmisen kyvyille kokea maailma tunteenomaisesti tärkeäksi. Sisäinen yksinolon kyky poistaa yksinäisyyden tunteen.

Gargiulon mukaan on vaikea psykoanalyttisin käsittein hahmottaa, mitä ”yksinolo” tässä mielessä on. Sen ymmärtämistä voidaan tavoitella runollisin ja vertauskuvallisin keinoin. Voidaan puhua ihmisessä olevasta ”suuresta tyhjyydestä”, joka kuitenkin on elämäntäyteinen tila. ”Solitari-ness”-yksinäisyys kuvaa avoimuutta sekä itselle että maailmalle. Gargiulon mukaan se on perustavaa laatua oleva tekijä myös psykoterapeuttisessa työssä ainakin siltä osin kuin ongelmien ratkaisu ei ole mahdollista.

Ihmisen psyyken ytimessä oleva yksinolon alue, yksinäisyyden syvimmin puolustettava tila tulee ilmi kirjailija Jörn Donnerin viimeisessä haastattelussa *Privat*. Haastattelu avaa kuolemaansa lähestyvän ihmisen eksistentiaalisen yksinäisyyden ehdotonta yksityisyyttä (Webster 2021).

Nimimerkki Apelin, kirjailija Simo Puupposen romaani *Pikku Pietarin piha* (1958) ja sen filmatisointi (Witikka 1961) auttavat taiteen keinoin lähestymään kuoleman mysteeriiä. Latenssiikäinen poika Pietari Jormalainen suree äitinsä kuolemaa. Hän keskustelee Jumalan kanssa ja anoo pääsyä tapaamaan äitiään. ”’Ei me päästetä. Meillä on sellaiset säännöt... Mutta minä saatan sanoa terveisiä’, sanoi Jumala taivaassa. ’Sano sitten kans. Se on Lyydia Jormalainen, kirjoitetaan deellä. Sillä on tuperkkeli...’” (Nieminen 2008; 2022). Pietari keskustelee Jumalan kanssa kuopiolaisen puutalokorttelin katolla, siirtymäilmiön lohdullisessa transitio-naalitulassa, maan ja taivaan välillä, lähempänä äitiä.

Kirjallisuus

- Aapeli** (1958). *Pikku Pietarin piha*. Helsinki: WSOY.
- De Masi, Franco** (2004). *Making death thinkable*. New York: Free Associations Book.
- Durban, Joshua** (2012). Vergänglichkeit und die innere Beziehungen zum Todesobjekt. Teoksessa Nissen, Bernd (toim.), *Wendepunkte. Zur Theorie und Klinik psychoanalytischer Veränderungsprozesse*, 107–134. Giesen: Psycho-Sozial.
- Gargiulo, Gerald. J.** (2004). Aloneness in psychoanalysis and spirituality. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 1(1), 36–47.
- Hägglund, Tor-Björn** (1978). *Dying: A psychoanalytical study with special reference to individual creativity and defensive organization*. New York: International Universities Press.
- Hägglund, Tor-Björn** (1990). *Uuteen kairaan. Kertomuksia*. Oulu: Pohjoinen.
- Hägglund, Tor-Björn** (1991). *Tuonelan eteisessä*. Oulu: Pohjoinen.
- Kotkavirta, Jussi** (2016). Vaikeudesta ajatella kuolemaa. *Psykoanalyttinen psykoterapia*, 12, 64–73.
- Niskanen, Tuija-Maija** (1977). *Landet som icke är*. Tv-elokuva. Svenska TV-teatern.
- Nieminen, Markku** (2008). Taideteos ihmismielen kuvastimena. *Bibliophilos*, 67(1).
- Nieminen, Markku** (2022). Kuinka ymmärtää uskontoa. *Psykoanalyttinen psykoterapia*, 18, 91–96.
- Pölonen, Sakari** (2023, 10. heinäkuuta). Rakkauden analyttikko. *Helsingin Sanomat*.
- Razinsky, Liran** (2013). *Freud, psychoanalysis and death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Siltala, Pirkko** (2017). *Elämän päättyessä*. Helsinki: Kirjapaja.
- Stern, Max. M.** (1968). Fear of death and neurosis. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 16, 3–31.
- Straker, Norman** (toim.) (2013). *Facing cancer and the fear of death. A psychoanalytic perspective on treatment*. Lanhan, MD: Jason Aronson.
- Tähkä, Veikko** (2005). *Silloin. Runoja vuosilta 1945–2005*. Klaukkala: Recalledmed.
- Veikkolainen, Maarit** (2022). Toivon merkitys kuoleman pelon kohtaamisessa. *Psykoanalyttinen psykoterapia*, 18.
- Webster, John** (2021). *Donner – Privat*. Dokumenttielokuva. Bufo.
- Witikka, Jack** (1961). *Pikku Pietarin piha*. Elokuva. Suomi-Filmi.